

Artisanat e mastergnanzas: artisanadi tradiziunal e forza politica

■ **Tranter il temp medieval tardiv e l'entschatta dal 20avel tschientaner inditgava il term artisanat la lavur manuala exequida cun utensils simpels. L'artisan – interpretider e producent – lavurava persul u cun agid da giaruns ed emprendists. Las pitschnas interpresas, dirigidas da maisters, predominavan. L'artisanat cumpiglia oz interpresas da differentas grondezzas e da differentes grads da tecnisaziun che realiseschan oravant tut products da qualitat (artitgels da luxus, lavurs d'artisanat), che produceschan artitgels unics sin dumonda dals clients e s'occupan da reparaturas e dal mantegniment d'artitgels industrials. Era l'industria e l'administraziun publica integreschan professiuns artisanalas en lur secturs respectiv.**

A l'artisanat vegn attribuìda ina vasta paletta da bransch economicas, defini- da a moda pauc precisa. Uschia sa considerescha l'Uniu grischuna d'artisanadi e mastergn sco organizaziun da tetg da las federaziuns professiunalas e da las bransch da l'artisanat grischun. Da quella fan part l'artisanat e l'industria da construcziun sco era il commerzi da detagl e l'hotellaria, damai manaschis dals secturs secundar e terziar. Era sch' il cunfin cun l'industria è fluctuant, en las interpresas artisanalas plitost d'attribuir als manaschis pitschens e mesauns che produceschan surtut per il martgà local e regiunal.

La tradiziun da l'artisanat en il territori dal Grischun odiern va probablamain enavos sin il temp preistoric, oravant tut en connex cun l'elavuraziun da metals. Durant il temp roman (15 a.C.–5avel tschientaner s.C.) è l'artisanat, influenzà da tradiziuns romanias, sa derasà en l'entir territori colonisà da la Rezia. En il temp medieval eran las activitads artisanalas occupaziuns secundaras pratitgadas da la populaziun prevalentmain purila sper l'agricultura. Interpresas artisanalas eran domiciliadas oravant tut a Cuira e lung las rutas da transit. Artisans professiunals sa chattavan era a Glion, nua ch'ins ha attestà per il 14avel e 15avel tschientaner ina dunsaina e dapli professiuns e perfin ina confraternitad dals cusunzs.

Cunquai ch'ìls centers politics da las Lias e da las dretgiras autas eran sparpagliads era suenter la fundaziun da la Repubblica il 1524, n'ha betg pudì sa sviluppar in center economic cuminaivel. Las persunas engaschadas en l'artisanat fachevan mo ca. 10 % da la populaziun betg occupada – almain betg a temp cumplain – en l'agricultura. Il ferm entreschament da l'artisanat e da l'agricultura, predominanta en las vischnancas, rendeva quel strusch perceptibel sco agenschan professiunal. Urdains e guaffens, ma perfin stallas e chasas vegnivan probablamain fabricgads u almain reparads dals purs sez. Las professiuns d'alimentaziun e da textilas fachevan part da l'economia chasana normala. L'artisanat rural serviva en emprima lingia a l'autoprovediment. Fravis, muliners e resgiaders (soltamain activitads da gudogn accessoricas), savens engaschads da la vischnanca, devi dapertut. Ina gronda part dals miradurs, lainaris, chalgers, chalderers, scri-naris e cusunzs eran artisans ambulants (en schurnada). Las prescripziuns da pretschs e la salarisaziun en naturalias han gi per consequenza ch'ìls artisans da la champagna, domiciliads lunsch davent da las vias da transit, appartegnevan plitost a las classas socialas pli paupras. Tutina èn attestads sin la champagna fravis d'art e scrinaris da renum surregional: Bonadurers ad Arezen/Versomi (buffets da stiva), Laims ad Alvagni (giatters e cruschs sepulcrals), ils culazains dal Mesau, ils uschenumnads poppaschnàtzers ed ils urers da Tavau sco era ils stampadurs dal Puschlav, da l'Engiadina e da la

A Cuira è vegnì introduci l'urden da mastergnanza l'onn 1465. Quel ha garantì a l'artisanat la cogestiu politica e privilegis economics. (Pictura sin vaider dal 1586).

FOTO: MUSEUM RETIC

Surselva. In'impurtanza surregionala ha cuntanschì era l'elavuraziun dal crap da lavetsch. Quel vegniva explotà oravant tut en la Bergaglia, a Plür, en Vuclina, ma era en il Mesau e Tujetsch. Elavurà a recipients, vaschella da cuschinar u platas per pignas-scaglèl, vegniva il lavetsch exportà.

Per quai che riguarda la structura da gudogn regnava unanimad sin la champagna: ils artisans na pudevan betg sa nutrir mo da lur lavur artisanal, ma eran dependents d'in gudogn supplementar en l'agricultura. En consequenza dal svilup demografic en il 16avel tschientaner han cumenzà ils figls da purs senza agen bain a far da l'activitad artisanala lur occupaziun principala. In'affluenza speziala han gi ils cusunzs, ils chalgers, ils artisans constructurs ed ils tessunzs, ma era ils fravis, ils tretschers, ils roders, ils selers ed ils vaschlers èn sa domiciliads suenter il 1550 en bleras vischnancas dal Grischun. A Tusaun devi enturn il 1614 var 40 artisans ed era a Tavau ed a Sagnign (miniers e berniers) eran els bain represchentads. En il Grischun dal Nord, tranter Glion ed il Partenz, eran activs ils lavurants da guaud indigens per part ad agen quint.

Ina categoria professiunala autonoma è daventà l'artisanat mo a Cuira, nua ch'ìls artisans, per gronda part immigrads, han introduci il 1465 l'urden da mastergnanza ch'ha garantì ad els la cogestiu politica e privilegis economics. Per excluder la concorrenza vegnivan ils champs d'operusitad attribuidis a moda fixa a las singulas professiuns. A partir dal 16avel fin il 17avel tschientaner disponiva mintga bransch professiunala d'in urden da mastergnanza confermà dal cusègl da citad. Cunquai che las mastergnanzas eran a medem temp organizaziuns politics, na pudevan las dunnas betg daventar commembras da quellas. Ellas pudevan però giudair uffizialmain ina scolaziun e pratitgar in mastergn, oravant tut sco cusunzas e tessunzas. Artisanats ruralis èn attestads fin ussa mo per il Mesau, nua che l'Arte dei Muratori di Roveredo, ch'emetteva brevs d'emprendissadi, ha schendrà artisans da renum europeic: impressaris, miradurs, taglia-crappa e stuccatur ch'han dentant stuì emigrar per gronda part per mancanza da lavur u ir a lavurar a l'exteriur. Uschia han per exempel constructurs grischuns

(Giovanni Albertalli e.a.) sviluppà il stil baroc en la Germania dal Sid.

Enturn il 1750 sa lamentav'ins d'ina mancanza d'artisans professiunals. Ins criticava l'emigraziun excessiva d'artisans e l'insufficienza dal provediment intern che dependeva – exceptà ils paucs centers artisanals tradiziunals (Cuira, Tusaun, Glion, Roveredo, Tavau) – fermmain d'artisans ambulants esters e vagants. La lavur per artisans specialisads era sa repartida geograficmain sin in vast spazi e colliada cun in sistem da migraziuns temporaras da quels specialists. En il rom local e d'ina optica regiunala era l'artisanat dentant pauc differenzià. Sper ils artisans professiunals pratitgavan era ils lavurers cun in imprendissadi scursani u ils uschenumnads stümpers (autodidacts) differentes artisanats; blers da quels, ils uschenumnads tauners, lavuravan tar purs sco famegl ed artisans en schurnada u en mesa schurnada.

Il 1841 èn las mastergnanzas da Cuira vegnidas abolidas ed il 1842 è vegnida fundada l'emprima societad da mastergnants, numnadain quella dals fravis. Il declin dal traffic da transit suenter il 1850 ha ruinà bleras interpresas artisanalas a las transversalas ed ha promovì l'aversiun envers l'artisanat considerà sco activitad malsegira. Da l'autra vart ha promovì la construcziun da la rait moderna da vias (a partir dal 1820) e da viafiers (a partir dal 1860/70) il turissem e generà millis novas plazzas da lavur. En la segunda mesad dal 19avel tschientaner è sa derasà il commerzi en detagl sco sistem effizient, e quai betg mo en las citads, mabain era en las vischnancas. L'associaziun commerciala da Cuira ha accentuà gia il 1876 l'impurtanza d'ina organizaziun efficacia per pudair dar ina vusch era a l'artisanat ed a l'industria pitschna – sper las associaziuns dals lavurers, interpretiders e purs – en ils gremis politics. Enturn il 1900 è s'establì l'artisanat finalmain en l'entir chantun Grischun: 21 onns suenter la fundaziun da la Federaziun svizra d'artisanadi e mastergn (1879) è vegnida fundada a Cuira l'Uniu grischuna d'artisanadi e mastergn cun secziuns a Tavau ed Arosa.

En l'emprima mesad dal 20avel tschientaner ha il Grischun subì ina midada structurala radicala: divers artisanats èn svanids (bugliasavuns, petgners, fravis da guttas, vaschlers e.a.) u han fatg

plazza ad activitads da reparatura (chalgers, urers e.a.). Da l'autra vart èn naschids successivmain novs mastergns artisanal-industrials e professiuns en il sectur da servetschs: installaturs, electricists, montaders, garaschists, mecanists da velos, radioelectricists, fotograf, droghists ed auters pli. L'industria da construcziun e l'hotellaria èn sa svilupadas a bransch grondas. Era sche la Constituziun chantunala dal 1880/92 postulava la promozion da l'artisanat (sper quella da l'agricultura e dal traffic), ha il chantun Grischun pudì procurar pir durant la crisa economica dal tranterguerra per lavur, oravant tut en il sectur da construcziun da vias per il traffic d'autos (admess a partir dal 1925).

La conjunctura auta, iniziada il 1950, ha promovì l'artisanat a moda nunspegtada. Ella ha tranter auter era preparà la via a la lavur remunerada per dunnas en l'artisanat ed effectuà diversas midadas concernent la dimensiun da las fatschentas e la tecnisaziun. La part da las fatschentas pitschnas è sa diminuida tranter il 1955 ed il 1995 (extirpaziun da las butias pitschnas e declin da l'artisanat sco funtaunas da gudogn accessoricas) en favur d'in augment da singuls manaschis che marcan ina midada tendenziala suenter il 1985. Sco en l'industria ed en il sectur terziar han decidì era qua la midada structurala cuntinuanta e l'adattaziun al progress tecnic davart il success u nunsuccess da las singulas interpresas.

Il 1846 ha gi lieu l'emprima exposiziun industrial ed il 1877 l'emprima exposiziun industrial ed artisanala a Cuira. L'Uniu grischuna d'artisanadi e mastergn dumbrava il 2005 7000 members, 35 uniuns professiunalas e 34 uniuns commercialas ed artisanalas localas. Ses organ è il «Bündner Gewerbe» che cumpara dapi il 1979 quatter giadas l'onn.

Adolf Collenberg

Mastergnanzas

Gia en il 14avel e 15avel tschientaner èn attestadas a Cuira ed a Glion federaziuns professiunalas en furma da confraternitads religiusas. Pir il 1465, in onn suenter l'incendi da la citad da Cuira, han dentant ils mastergnants obtegnì la permissiun imperiala d'installar in regiment corporativ a Cuira. Tut las professiuns eran integradas en las mastergnanzas dals viticulturs, chalgers, cusunzs, ferrers e

furners. Las mastergnanzas industrial-artisanalas reglavan la furmaziun professiunala, la qualitat, ils pretschs e las pajas sco era las cundiziuns da lavur. Sco veritablas organizaziuns electoralas furmavan ellas la basa dals dretgs politics. Ils vischins vegnivan classificgads en las tschintg mastergnanzas surnumnadas, da las qualas sortiva l'entir magistrat. Mastergnanzas ordaifer la citad da Cuira èn attestadas per quel temp mo en il Mesau, nua ch'ìls mastergnants da construcziun survegnivan certificats d'emprendissadi redigids en tudestg, en consideraziun da l'emigraziun artisanala. Era las associaziuns dals notars eran organizadas en quella val en ina sort da mastergnanza. Sco mastergnanza dals viturins u berniers pudevan ins designar ils ports, als quals mancava però il monopol politic. Las mastergnanzas da Cuira èn vegnidas abolidas il 1841.

Max Hilfiker

Associaziun da mastergnants

Mastergnants en professiun cumplaina cumparan fin enturn il 1900 quasi mo a Cuira, Tavau, Tusaun, Roveredo e Glion. La scolaziun professiunala è restada facultativa fin a l'entrada en vigor da la lescha chantunala per imprendists l'atun 1920. Suenter la dissoluziun da las mastergnanzas (1841) èn ils fravis s'organisads sco emprims a Cuira en ina societad il 1842. Quell'uniun è sa svilupada en il decurs dals decennis a l'Associaziun da mastergnants da Cuira, la pioniera per l'entir Grischun. Ella organisava la scolaziun dals imprendists da Cuira ed il 1886 ha ella manà tras ils emprims examens da mastergnants professiunals. Enturn il 1900 era la bransch dal mastergn s'establida en tut il Grischun. 21 onns suenter la fundaziun da la Societad svizra da mastergnanza (1879) è vegnida fundada la Societad grischuna da mastergnanza a Cuira (cun secziuns a Cuira, Tavau ed Arosa) che tgrava, suenter ina greva partenza, ils examens d'emprendissadi finals. Il 1904 è vegnì institui il secretariat da mastergnanza che dumbrava il 1910 gia nov secziuns localas, 16 associaziuns professiunalas e 1159 members. Dapi il 1913 reunescha l'Uniu grischuna da commerzi e d'industria cun sia supranza, la Chombra da commerzi dal Grischun, oravant tut ils manaschis d'industria e da commerzi e las interpresas da servetschs. Dapi il 1953 è l'Associaziun da mastergnants commembra da l'Associaziun da las uniuns economicas grischunas. Il 2004 dumbrava il Grischun 34 societads da mastergnanza e 35 associaziuns professiunalas.

La diversitad dal Grischun sa reflectescha en l'existenza d'associaziuns da mastergnants confessiunalas, per exempel la Societad da lavurers e mastergnants catolica S. Giusep, fundada il 1870 a Cuira. L'Uniu da mastergnants da Mùstèr (fundada il 1878 sin iniziativa da Caspar Decurtins e.a.) aveva declerà sco intent l'instrucziun professiunala ed il sustegn en cas da malsogna; ella recepiva sco members mastergnants e scolasts sut 40 onns «cun perfetga sanadad», attestada dal medi. Las associaziuns confessiunalas han pers en ils davos decennis lur influenza sin il milieu catolic en dissoluziun.

Adolf Collenberg

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geographics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.